

ARTUR LIS

ŻYDZI
W OPATOWIE

ARMORYKA

Artur Lis

ŻYDZI
w Opatowie

Artur Lis

ŻYDZI
w Opatowie

Armoryka
Sandomierz 2016

Projekt okładki: Juliusz Susak

Na okładce: *Targ w Opatowie*, fot. ze zbiorów Artura Lisa

Recenzenci:

prof. dr hab. Czesław Deptuła

dr hab. Izabela Balińska

Copyright © 2016 by Artur Lis & Wydawnictwo „Armoryka”

Wydawnictwo ARMORYKA

ul. Krucza 16

27-600 Sandomierz

<http://www.armoryka.pl/>

ISBN 978-83-8064-163-1

Żydzi w Opatowie 1538-1942

Przez stulecia Polska pozostała centralnym ośrodkiem rozwoju świeckiej i religijnej kultury żydowskiej. Obszar Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku był jednocześnie domem dla około 70% wszystkich Żydów europejskich. Dawał im schronienie nawet wówczas, gdy u schyłku tego stulecia ziemie polskie zostały podzielone między trzech zaborców. Mimo to kultura żydowska miała właśnie tu swój główny bastion i mogła się swobodnie rozwijać. W 1939 roku zamieszkiwało Polskę niemal 3,5 mln Żydów, stanowiąc tym samym około 10% ogólnej populacji kraju i średnio 40% populacji miejskiej¹.

W ostatnich dziesięcioleciach pojawiło się sporo nowych opracowań dotyczących stosunków polsko-żydowskich w miasteczkach polskich. Żydzi opatowscy nie doczekali się do chwili obecnej syntetycznego opracowania swych dziejów. Takie przedsięwzięcie napotyka bowiem szereg trudności, przede wszystkim ze względu na rozproszenie materiału źródłowego. Spośród badaczy, którzy w swoich dociekaniach zwrócili uwagę na ludność żydowską w Opatowie, można

¹ R. Guldon, *Źródła do historii Żydów w zasobie Archiwum Państwowego w Kielcach*, [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, Warszawa 2001, s. 181-192.

wymienić: Józefa Bursztyna², Gershona Davida Hunderta³, Zenona Guldonga i Karola Krzystanka⁴, Feliksa Kiryka⁵, Adama Penkallę⁶, Jadwigę Muszyńską⁷, Krzysztofa Urbańskiego⁸ a ostatnio Radosława Kubickiego⁹. Dziejom Żydów opatowskich, głównie w XX wieku, poświęcona została obszerna praca o charakterze wspomnieniowo-dokumentacyjnym wydana w Tel-Awiiw w 1966 roku pod redakcją Z. Jaszewa, za-

² J. Bursztyn, *Żydzi opatowscy na przełomie XVII i XVIII w.*, [w:] *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 139–158.

³ G. D. Hundert, *The Jews in a Polish Private Town. The Case of Opatów in the Eighteenth Century*, Baltimore 1992; tenże, *Jews in Polish Private Towns: The Jewish Community in Opatów and the Town's Owners in the Eighteenth Century*, [w:] *Studies on Polish Jewry. Paul Glikson Memorial Volume*, red. Ezra Mendelsohn, Chone Shmeruk, Jerusalem 1987, s. 17–38. Godna uwagi jest także praca: G. D. Hundert, *Żydzi w Rzeczypospolitej Obojga Narodów w XVIII wieku. Genealogia nowoczesności (Jews in Poland-Lithuania in the eighteenth century)*, Warszawa 2007, s. 34, 46–47, 50, 81, 119, 123, 129, 162, 166, 265. (dalej cytuję pracę Hunderta dotyczącą Opatowa z 1992 r.).

⁴ Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska w miastach lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego w XVI–XVIII wieku*, Kielce 1990; Z. Guldon, K. Krzystanek, *Instruktarz dla kahału opatowskiego z r. 1759*, [w:] *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 173–181; Z. Guldon, *Żydzi i Szkoci w Polsce XVI–XVIII wieku. Studia i materiały*, Kielce 1990. Bibliografia prac Zenona Guldonga zob.: *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej. Studia historyczne ofiarowane Zenonowi Guldonowi w sześćdziesiątą rocznicę urodzin*, red. W.Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 1996, s. 247–269.

⁵ *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991.

⁶ A. Penkalla, *Struktura zamożności Żydów opatowskiego dozoru bożniczego w połowie XIX wieku*, [w:] *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 159–172; tenże, *Opatów*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, red. J. Tomaszewski, A. Żbi-

tytułowana *Apt. a town which does non exist any more*¹⁰. Źródłowe informacje na temat dziejów opatowskich zawierają głównie zbiory Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie i Archiwum Państwowego w Krakowie¹¹. Warto podkreślić, że także historia miasta Opatowa doczekała się nie małej literatury¹².

Pierwsi osadnicy żydowscy mogli pojawić się w Opatowie nie wcześniej niż w 1514 roku, gdyż do tego roku miasto sta-

kowski, Warszawa 2001, s. 372. Zob. tenże, *Żydzi na terenie guberni radomskiej w latach 1815-1862*, Radom 1991.

⁷ J. Muszyńska, *Żydzi w miastach województwa sandomierskiego i lubelskiego w XVIII wieku. Studium osadnicze*, Kielce 1998.

⁸ K. Urbański, *Gminy żydowskie duże w województwie kieleckim*, Kielce 2003; tenże, *Gminy żydowskie małe w województwie kieleckim w okresie międzywojennym*, Kielce 2006.

⁹ R. Kubicki, *Stosunki polsko-żydowskie w miasteczkach polskich w XVI – XVIII w. na przykładzie Opatowa*, „Kwartalnik Historii Żydów” (Żydowski Instytut Historyczny) Nr 3/2007 (223), s. 347–357.

¹⁰ *Apt. Sefer zikaron le-ir wa-am be-Jisrael*, ed. Z. Jaszew, Tel-Aviv 1966.

¹¹ Zob. *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, Warszawa 2001.

¹² Na szczególną uwagę zasługują: W. Gałązka, *Kapituła Kolegiacka w Opatowie w latach 1562-1983*, Sandomierz 1997; *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985; *Konferencja Naukowa związana z Jubileuszem 800-lecia Kapituły Kolegiackiej w Opatowie, Opatów, 24 marca 2006*, Kraków 2007; *Kapituła Kolegiacka w Opatowie w 800-lecie istnienia*, red. M. Spociński, Z. Pałubska, Opatów 2007; Z. Świechowski, *Kościelec. Opatów*, [w:] *Pomniki architektury polskiej. Architektura romańska*, z. 1, Warszawa 1954, s. 35–44; tenże, *Architektura romańska w Polsce*, Warszawa 2000, s. 182–184; J. Gąssowski, T. Manteuffel, Z. Tomaszewski, *Sprawozdania z badań przeprowadzonych w okresie od 7 do 30 maja 1953 r. nad osadnictwem wczesnośredniowiecznym i architekturą romańską w Opatowie*, „Przegląd Historyczny” 45(1954), s. 691–721; A. Tomaszewski, J. Kuczyński, *Sprawozdanie z badań przeprowadzonych w okresie od 30 czerwca do 10 lipca 1964 r. nad architekturą romańską w Opatowie*, „Rocznik Muzeum Świętokrzyskiego”,

nowił własność kościelną¹³. H. Horwitz przyjmuje, iż Żydzi osiedlili się w Opatowie w 1518 r., co potwierdza ówczesna tendencja przemieszczeń ludności żydowskiej z miast królewskich do szlacheckich¹⁴. Jednak pierwsza wzmianka źródłowa o obecności w Opatowie czterech rodzin żydowskich pochodzi z 1538 roku¹⁵. Najstarszy przywilej dla starozakonnych w Opatowie wystawił Konstanty Ostrogski w 1545 r.; Żydzi zyskali od dziedzica miasta prawo osiedlania się w nim

3(1966), 105–126; J. Dobosz, *Działalność fundacyjna Kazimierza Sprawiedliwego*, Poznań 1995, s. 101–102; M. Florek, *Badania weryfikacyjno-rozpoznawcze na żmigródzie w Opatowie i domniemanym grodzisku w Słupi Nadbrzeżnej*, [w:] *Osadnictwo i architektura ziem polskich w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego*, red. A. Buko, Z. Świechowski, Warszawa 2000, s. 209–224; J. Zub, *Opatów. Kolegiata św. Marcina. Przewodnik po zabytkach sztuki*, Tamobrzeg 1999; W. Fudałowski, *Miasto Opatów podług miejscowych źródeł i podań*, Opatów 2006 (reprint wyd. z 1895); A. Lis, *Dziedzictwo ziemi opatowskiej (na marginesie ostatnich konferencji naukowych)*, „Studia Sandomierskie” 17(2010), z. 1-2, s. 265–278. Oraz albumy: *Ziemia Opatowska w Jubileusz 800-lecia Kapituły Kolegiackiej w Opatowie*, oprac. A. i K. Pęczalscy, Opatów 2006; *Kolegiata św. Marcina w Opatowie*, red. M. Spociński, z Pałubka, Opatów 2006.

¹³ F. Kiryk, F. Leśniak, *Skupiska żydowskie w miastach małopolskich do końca XVI wieku*, [w:] *Żydzi w Małopolsce. Studia z dziejów osadnictwa i życia społecznego*, red. F. Kiryk, Przemyśl 1991, s. 27. Opatów do 1514 r. stanowił uposażenie biskupów lubuskich, po czym został sprzedany za 10 tys. florenów węgierskich w złocie przyszłemu kanclerzowi wielkiemu koronnemu Krzysztofowi Szydłowieckiemu z rodu Odrowążów. W XVI–XVIII w. dobra opatowskie należały do: Tarnowskich, Ostrogskich, Radziwiłłów, Buczackich-Tworowskich, Wiśniowieckich, Lubomirskich, Sanguszków, Potockich i Rzewuskich. Zob. J. Kieszkowski, *Kanclerz Krzysztof Szydłowiecki. z dziejów kultury i sztuki zygmunto-wskich czasów*, t. 1, Poznań 1912, s. 282–284; A. Gromek-Gadkowska, *Poczet właścicieli dóbr opatowskich*, „Ziemia Opatowska” 11(1993), s. 3–48; A. Lis, *Jubileusz 800-lecia Kapituły Kolegiackiej w Opatowie (Konferencja naukowa, Opatów 24 marca 2006 r.)*, „Zeszyty Sandomierskie” 22 (2006), s. 26–27.

¹⁶ Kolejny przywilej z 1569 r. zapewniał Żydom wolność szynkowania wina, gorzałki i piwa w swoich domach i rynku oraz sprzedaż towarów¹⁷. Dokument ten spłonął podczas pożaru ratusza, potwierdził go w 29 maja 1571 r. właściciel miasta Mikołaj Krzysztof Radziwiłł:

iz jako Żydowie miasta opatowskiego dowód na sprawę dali, iż zawsze wolność mieli w mieście opatowskim szynkować wina i inne wszelkie picia, przedawać towary swoje wszelakie każdego dnia w domach i na rynku w kramnicach, do czego my się też przychylamy i nie chcąc części wolności naszych dzielić dozwalamy Żydom opatowskim tego, czego z dawna w używaniu byli, nie chcąc im wolności i praw ich tak jako innym poddanym naszym w niczym naruszać, rozkazujemy

¹⁴ H. Horwitz, *Die jüdische Gemeinde Opatow und Ihre Rabbiner*, „Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums”, Jg. 74, 1930, H. ½, s. 10. Por. R. Kubicki, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 348.

¹⁵ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego dział I, sygn. 7, k. 215v. Zob. P. Burchard, *Pamiętki i zabytki kultury żydowskiej w Polsce*, Warszawa 1990, s. 170; *Żydzi w dawnej Rzeczypospolitej: materiały z konferencji "Autonomia Żydów w Rzeczypospolitej Szlacheckiej" Międzywydziałowy Zakład Historii i Kultury Żydów w Polsce Uniwersytet Jagielloński 22-26 IX 1986*, red. A. Link-Lenczowski, T. Polański, Wrocław 1991, s. 23 i nn.

¹⁶ F. Kiryk, *Opatów XIII – XVI w.*, [w:] Konferencja naukowa związana z Jubileuszem 800-lecia Kapituły Kolegiackiej w Opatowie (Opatów, 24 marca 2006), Opatów 2007, s. 31. Zob. *Studia i materiały z dziejów osadnictwa i gospodarki górnej Wisły w okresie przedrozbiorowym*, red. F. Kiryk, Warszawa 1990, s. 66; F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski: województwo sandomierskie XIII-XVI wiek*, Kielce 1994, s. 90.

¹⁷ Z. Guldon, K. Krzysztanek, *Ludność żydowska...*, s. 41.

*namiestnikowi części naszej opatowskiej i naszym na potem będącym namiestnikom, abyście im tych wolności piwa szynkować, w domu i na rynku sprzedawać dopuścili i dopuścić rozkazali*¹⁸.

Jak zaznacza Feliks Kiryk, liczne pożary i klęski wojenne pozbawiły nas materiałów źródłowych bezpośrednich, tak do wyświetlenia początków miasta, jak i jego życia wewnętrznego. Dysponujemy więc tylko fragmentarycznymi świadectwami o wielkości, gospodarce oraz życiu kulturalnym miasta. Ogólny rozwój miasta i jego ważne znaczenie handlowe, powodowały rozkwit rzemiosł wszystkich ważniejszych specjalności, a więc nie tylko znanego nam ze źródeł XV wieku szewstwa, krawiectwa, kuśnierstwa, piekarnictwa czy rzeźnictwa, ale też sukiennictwa, płóciennictwa oraz rzemiosł metalowych¹⁹.

W drugiej połowie XVI wieku Opatów był największym skupiskiem Żydów w całym województwie sandomierskim – z tendencją do wzrostu. W 1577 r. starozakonni zapłacili 45

¹⁸ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Dokumenty pergaminowe, sygn. 5749; Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska...*, s. 42; J. Bursztyn, dz. cyt., s. 139.

Przywilej ten potwierdzono także 30 września 1633 roku.

¹⁹ *Opatów* [w:] F. Kiryk, *Urbanizacja Małopolski. Województwo sandomierskie XIII – XVI wiek*, Kielce 1994, s. 88-91. Zob. B. Chlebowski, *Opatów*, [w:] *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. VII, red. B. Chlebowski, W. Walewski, Warszawa 1886, s. 545-549; F. M. Sobieszczański, *Wycieczka archeologiczna w niektóre strony guberni radomskiej odbyta w miesiącu wrześniu 1851 roku przez F. M. Sobieszczańskiego*, Warszawa 1852, s. 66; *Opatów*, [w:] M. Baliński, T. Lipiński, *Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym, i statystycznym opisana*, t. II, cz. 2, s. 299-304.

złotych polskich, a w 1578 r. 80 złotych polskich pogłównego²⁰. W II połowie XVI wieku w województwie sandomierskim Żydzi zamieszkiwali już w Chęcinach, Ciepielowie, Janowcu, Siennie, Szydłowie, Zwoleniu, Opatowie, Połańcu, Sandomierzu, Staszowie, Tarłowie, Nowym Korczynie, Opatowcu, Pacanowie, Pińczowie, Kurozwękach, Radomiu i Szydłowcu. W 1618 roku w Opatowie było 185 domów, z czego w rękach starozakonnych znajdowało się 60 domów, szpital i szkoła²¹. W 1638 roku Władysław Dominik- dziedzic Opatowa, potwierdził przywileje nadane ludności żydowskiej przez swoich poprzedników:

jawnie czynimy wszem wobec, komu to wiedzieć należy, jako Żydowie miasta opatowskiego dowód na sprawę dali, iż zawsze wolność mieli w mieście opatowskim, szynkować wina i inne wszelakie picia, przedawać towary swoje wszelakie każdego dnia w domach i na rynku, w kramikach, do czego my też się przychylamy y nie tego, czego z dawna w używaniu byli, nie chcąc im wolności i praw ich tak jako innym poddanym naszym w niczym naruszać²².

W początkach XVI wieku Wielki Opatów został podzielony na dwie części: polską i żydowską. Pierwsza z nich obej-

²⁰ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Skarbu Koronnego, dział I, sygn. 7, k. 602; *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. Małopolska*, t. 3, wyd. A. Pawiński, [w:] *Źródła Dziejowe*, t. 14, Warszawa 1886, s. 205.

²¹ G. D. Hundert, dz. cyt., s. 2.

²² J. Bursztyn, dz. cyt., s. 155.

mowała duży rynek, wraz z drewnianymi budynkami, a część żydowska posiadała domy przeważnie murowane²³.

W źródłach odnotujemy przypadki zatargów polsko-żydowskich²⁴. W 1639 r. katolicy z kanonikiem opatowskim Szymonem Zelowskim i scholarami zniszczyli macewy na kirkucie. Przyczyną wystąpień było urządzenie przez wyznawców religii mojżeszowej targu w Wielki Piątek i otwarcie jatek w Wielkanoc²⁵. Żydzi przekazali sprawę do sądu biskupiego, który nakazał ks. Zelowskiemu odbycie trzymiesięcznych rekolekcji w bernardyńskim klasztorze pw. św. Katarzyny pod Bodzentynem²⁶. Do kolejnego zatargu doszło w 1649 r., kiedy oskarżono Żydów o pobicie i zamordowanie katolickiej dziewczynki. Śledztwo zostało jednak wstrzymane, kiedy kahał zobowiązał się wypłacać kolegiacie 1000 zł rocznie²⁷. Na marginesie trzeba zauważyć, zauważyć, że Żydzi starali się wkupić w łaski katolickim mieszkańcom miasta, na przykład przed każdym Bożym Narodzeniem ofiaro-

²³ F. Gawełek, o *przeszłości Opatowa słów kilka*, „Kalendarz Opatowski na rok 1918”, Kraków 1917, s. 23; J. Bursztyn, dz. cyt., s. 140; K. Urbański, dz. cyt., s. 52.

²⁴ Zob. P. Strząbała., *Mieszczanie a Żydzi w miastach królewskich województwa sandomierskiego w końcu XVIII wieku*, „Między Wisłą a Pilicą”, 4(2003), s. 57–67; J. Muszyńska, *Żydzi a mieszczenie w sandomierskich miastach królewskich w XVIII w.*, „Kwartalnik Historii Żydów” 3(2003), s. 403–415.

²⁵ A. Bastrzykowski, *Kolegiata św. Marcina w Opatowie i jej kapituła*, cz. 2, Ostrowiec 1948, s. 88.

²⁶ Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska...*, s. 42; R. Kubicki, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 354.

²⁷ Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI – XVIII wieku*, Kielce 1995, s. 37–38; G. D. Hundert, dz. cyt., s. 40. Zob. J. Rappaport., *Bajka o mordzie rytualnym i krytyczny pogląd na przesąd rzekomego istnienia u Żydów mordu rytualnego*, Lwów 1914.

wali księżom i ich służbie różnego rodzaju dary, a nawet dostarczali prochu na tradycyjne strzelanie podczas procesji Bożego Ciała²⁸.

Kahał opatowski szczególnie ucierpiał podczas „potopu szwedzkiego” 1655–1660. W 1656 roku wojska polskie wymordowały 200 rodzin żydowskich²⁹. Źródła przekazały także informację, że kahał w Pińczowie nakazał specjalną modlitwę w intencji pomordowanych³⁰.

W 1675 r. Żydzi otrzymali potwierdzenie wcześniejszych przywilejów. Oto fragment rzeczzonego dokumentu:

gdy Żydzi starsi miasta naszego Opatowa do nas przyszedłszy, nisko pokornie tak swoim jako też wszystkich Żydów poddanych naszych opatowskich imieniem łaski naszej Xiążęcej upraszali i suplikowali, abyśmy ich przy pewnych prawach i przywilejach zostawić i zachować raczyli i wiecznie potwierdzili i aprobowali³¹.

Odbudowa zniszczeń po „potopie szwedzkim” pociągała za sobą uciążliwe opodatkowanie mieszkańców miasta. Dodatkowo starozakonni skarżyli się na poważne straty ponie-

²⁸ J. Bursztyn, dz. cyt., s. 145.

²⁹ Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska...*, s. 43; Mordu dokonać miały wojska polskie; podobny los spotkał Żydów w innych miastach województwa sandomierskiego. Zob. D. Kandel, *Rzeź Żydów sandomierskich w roku 1655*, „Kwartalnik Poświęcony Przeszłości Żydów w Polsce” R. I, 2(1912), s. 111–117.

³⁰ J. Bursztyn, dz. cyt., s. 141; A. Penkalla, *Opatów*, [w:] *Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura*, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001, s. 372.

³¹ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Castrensia Sandomiriensia relationum, sygn. 46.

sione z powodu osiedlających się tu Żydów z innych miejscowości oraz potęgującej się ciasnoty w mieście³². W związku z taką sytuacją seniorowie na Sejmie Czterech Ziem³³ w 1687 r. uzyskali zakaz osiedlania się w Opatowie obcych Żydów bez zgody miejscowego kahału³⁴. Niestety, pomiędzy katolikami a starozakonnymi dochodziło do częstych zatargów, np. w 1689 r. dwóch Żydów opatowskich uwięziono i oskarżono o profanację hostii i krucyfiksu³⁵. W 1706 r. duchowni oskarżyli jedną Żydówkę o utopienie dziecka³⁶. W 1710 r. Żydzi zakopali na swoim kirkucie barana, co zostało odebrane jako dowód stosowania czarów³⁷. W roku 1713 zostali oskarżeni o współudział w obrabowaniu kościołów w czterech parafiach³⁸. Wszystkie te zatargi i bulwersujące zdarzenia miały

³² Tamże, s. 143.

³³ Sejm Czterech Ziem (*Va'ad Arba' Aratzot*) – centralny organ samorządu Żydów w I Rzeczypospolitej. Powołał go król Stefan Batory w 1580 r. w skład Sejmu wchodziło 70 delegatów kahałów - reprezentujących cztery ziemie: Wielkopolskę, Małopolskę, Ruś Czerwoną i Wołyń. Sejm Czterech Ziem został zlikwidowany w 1764 r. podczas sejmiku konwokacyjnego.

³⁴ Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska...*, s. 43.

³⁵ R. Kubicki, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 354. Zob. P. Fijałkowski, *Stosunki żydowsko-chrześcijańskie w województwach łęczyckim i rawskim w XVI – XVII w.*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego” 2(1990), s. 24.

³⁶ G. D. Hundert, dz. cyt., s. 40. Zob. J. Wijaczka, *Procesy o rzekome mordy rytualne w Sandomierzu*, „Mówią Wieki” 6(2009), s. 46-50.

³⁷ S. Żuchowski, *Proces kryminalny o niewinne dziecię Jerzego Kraśnowskiego; już to trzecie roku 1710 dnia 18 sierpnia w Sandomierzu okrutnie od Żydów zamordowane*, Sandomierz 1713, s. 83; J. Wiśniewski, *Katalog prałatów i kanoników sandomierskich od 1581 do 1866 r.*, Radom 1926, s. 331–333.

³⁸ A. Kazimierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI*

ten sam finał; kahał składał wysokie daniny miejscowymi dostojnikom kościelnym i świeckim³⁹. Ale zimą 1714 r., kiedy ulicę zamieszkałą przez Żydów zniszczył straszny pożar⁴⁰, pogorzelncom przyszli wtedy z pomocą katolicy-sąsiedzi⁴¹.

Ludność Opatowa w początkach XVIII w. ogromnie ucierpiała wskutek zaraz, kontrybucji, przemarszów wojsk i działań zbrojnych w dobie wojny północnej⁴². W 1721 r. w części katolickiej Opatowa znajdowało się 129 domów i 95 pustych placów, natomiast w części żydowskiej, obejmującej ulice: Wschodnią, Południową, Zachodnią i Północną, znajdowało się 18 kamienic, 86 domostw i 10 pustych placów⁴³. Ludność żydowska musiała także zapewniać sobie bezpieczeństwo wpłacaniem dużych sum, na przykład miało to miejsce podczas konfederacji związanej w Opatowie po śmierci Augusta II Sasa w 1733 r., popierającej elekcję Stanisława Leszczyńskiego⁴⁴. Starozakonni przejeżdżający koło szkoły lub kościo-

– XVIII, Kraków 2002, s. 112; M. Trojan, z *dziejów sądownictwa Wielkiego Opatowa*, [w:] *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 88–90.

³⁹ Zob. W. Kowalski, *Ludność żydowska a duchowieństwo archidiakonu sandomierskiego w XVII – XVIII wieku*, „*Studia Judaica*” 1(1998), nr 2, s. 177–199.

⁴⁰ J. Bursztyn, dz. cyt., s. 142.

⁴¹ Zob. Z. Guldon, J. Wijaczka, *Procesy o mordy rytualne w Polsce w XVI-XVIII wieku*, Kielce 1995; H. Węgrzynek, „*Czarna legenda*” *Żydów. Procesy o rzekome mordy rytualne w dawnej Polsce*, Warszawa 1995.

⁴² Z. Guldon, K. Krzystanek, *Instruktarz dla kahału Opatowskiego z r. 1759*, [w:] *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 174.

⁴³ Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie, Administracja Dóbr Opatów, sygn. I/14.

⁴⁴ J. Bursztyn, dz. cyt., s. 142.

ła zwyczajowo składali daninę tzw. kozubales, w celu zabezpieczenia się przed zatargami. Często jednak dochodziło do ekscesów wywoływanych przez młodzież, która rabowała mienie żydowskie. Ale bywało i tak, że Żydzi opatowscy pragnąc uniknąć konfliktów pomagali młodzieży szkolnej: *dwaj uczniowie z Krakowa dostali utrzymanie, wino i pieniądze, tak samo uczeń z Sandomierza, Lublina, Lwowa*⁴⁵.

Do częstych sporów, czy wręcz tumultów antyżydowskich dochodziło podczas obradującego w Opatowie sejmiku województwa sandomierskiego. W laudum sejmikowym z 1722 r. czytamy:

*Zagęszczona licencyja chłopów, którzy Żydów opatowskich podczas obrad naszych nachodzić i rabować zwykła i stąd causa re tumulty, więc obviando inconvenientiis onej in futurum spondemus sobie, że zaraz po obraniu JM Pana marszałka w kole naszym na uśmierzenie tak zbytnej licencji JM Panów delegatów tenże JM Pan marszałek z powiatów podać po jednemu powinien będzie. a ci cum adminiculo przytomnych JM Panów obywatelów kongresom naszym takowych coercere i sądzić będą. Ponieważ sama synagoga nie z żadnej powinności, ale ex bene placito et libera sponte offert im po zł 40 na każdy sejmik, który by się pierwszego dnia nie zerwał, żeby pacifice handle swoje prowadzić mogli podczas sejmików et securiats JM stojącym w gospodach miasta żydowskiego była*⁴⁶.

⁴⁵ Za: J. Bursztyn, dz. cyt., s. 142.

Tabl. I: Struktura ludności żydowskiej według płci i stanu cywilnego w 1765 r.

Kategoria ludności	Opatów
MEŻCZYŻNI	
żonaci	512
wdowcy i rozwiedzeni	12
nieżonaci:	
synowie	266
słudzy, czeladnicy, sieroty	15
razem	281
ogółem	808
KOBIETY	
zamężne	515
wdowy i rozwiedzione	50
niezamężne:	
córki	267
służące i sieroty	35
razem	302
ogółem	867

Źródło: R. Mahler, *Jidn in amolkn Pojln in licht fun cifern. Di demografisze un socjal-ekonomisze struktur fun Jidn in Krojn-Pojln in XVIII jorhundert*, Warszawa 1958, s. 29.

⁴⁶ AGAD, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie. Administracja Dóbr Opatów, sygn. I/2. Zob. W. Kriegseisen, *Sejmiki Rzeczypospolitej szlacheckiej w XVII i XVIII wieku*, Warszawa 1991, s. 197.

W r. 1752 kahał opatowski przekazał 1700 złotych polskich w celu zabezpieczenia ludności żydowskiej podczas sejmików⁴⁷. Warto także przytoczyć dyspozycję właściciela dóbr opatowskich z 1758 r., w której czytamy:

*Podczas sejmików, ażeby chłopcy kołowi wiolen-
cy i rabunków po Żydach i sklepach nie robili,
JP gubernator z starszych, zachęciwszy wcześniej
do siebie, honorarium oświadczy i proporcjonal-
nie ukontentować bez znacznej kahału ekspensy
starać się będzie, szukając w tym protekcji przy-
tomnych senatorów i ich mościów urzędników.*

Powyższe laudum sejmiku jak i pismo właściciela Opatowa świadczy o tym, że żydowskim mieszkańcom starano się zapewnić bezpieczeństwo podczas sejmików. Trudno więc się zgodzić z opinią Józefem Bursztyna, iż sejmiki województwa sandomierskiego, które odbywały się w kolegiacie opatowskiej, były plagą dla starozakonnych⁴⁸. Trzeba też pamiętać, że czas sejmików sprzyjał działalności handlowej i wszelkiego rodzaju interesom. Wydaje się jednak, że nie bez znaczenia była możliwość prowadzenia wówczas handlu i interesów między Żydami opatowskimi i przybyłą na sejmik szlachtą.

⁴⁷ AGAD, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie. Administracja Dóbr Opatów, sygn. I/114; A. Leszczyński, *Ekspensy kahału opatowskiego na sejmiki szlacheckie województwa sandomierskiego w 1752 r.*, „Czasopismo Prawno-Historyczne” 38(1986), z. 1, s. 185–197; tenże, *Sejm Żydów Korony 1623-1764*, Warszawa 1994, s. 34.

⁴⁸ J. Bursztyn, dz. cyt., s. 142. Zob. Z. Trawicka, *Sejmik województwa sandomierskiego w latach 1572 – 1696*, Kielce 1985, s. 175–176; J. Goldberg., *Dzieje Żydów w dawnej Rzeczypospolitej – próba syntetycznego spojrzenia*, [w:] *Między wielką polityką a szlacheckim partykularzem*, Toruń 1993.

Poważnym problemem kahału opatowskiego było to, iż jego wydatki przekraczały znacznie jego dochody. Finansowa zależność kahału opatowskiego od wierzycieli, głównie dziedzica miasta, doprowadziła do ograniczenia praw ludności żydowskiej. To też miał na celu właściciel Opatowa wydając instruktarz dla seniorów kahalnych w 1755 r. Czytamy w nim:

Wobec tego, że Żydzi, obywatele naszego miasta, zawierają małżeństwa z członkami innych kahałów, pograżając się w powodzi długów u Jaśnie Pana naszego, zakazuje Jaśnie Pan nasz zawierania małżeństw, tak obywatelom zamożnym, jak i biednym bez jego uprzedniego zezwolenia. (...) Od dziś zabrania się Żydom obywatelom opatowskim sprzedawać jakiekolwiek nieruchomości, wymieniać je, lub sprzedawać „miejsca” w synagodze opatowskiej, bez uprzedniego zezwolenia Jaśnie Pana naszego. Wobec tego, że arenda na sprzedanie wódki znajduje się obecnie w rękach Jaśnie Pana naszego, ostrzegamy jak najostrzej członków kahału naszego, by pod żadnym pozorem, pod groźbą najostrzejszych kar nie sprzedawali wódki pochodzącej z innych miejscowości, jak dla użytku własnego, jako też dla innych. Również, jeśli przygodnie przejedzie przez nasz kahał, jakiś gość, który posiada przy sobie wódkę pochodzenia obcego i zechce tę wódkę w Opatowie zostawić, zabramy wódkę tę przyjąc i pić⁴⁹.

⁴⁹ Za: J. Bursztyn, dz. cyt., s. 146.

Także w pierwszej połowie XVIII w. dochodziło do częstych sporów polsko-żydowskich, jak również do bójek pomiędzy katolikami a Żydami. W 1720 r. jeden Żyd pobił i poranił chrześcijańską kobietę⁵⁰. Natomiast w 1758 r. katolik uderzył Żydówkę, którego w odwecie pobił jej mąż⁵¹. Żydzi opatowscy pozwani byli przed sąd biskupi z powodu remontu bożnicy bez zgody władz kościelnych⁵². W 1759 r. działała w Opatowie komisja inkwizycyjna, która wyjaśniała zabicie przez Żydówkę z Opatowa własnego dziecka⁵³.

Źródła zanotowały przede wszystkim negatywny obraz stosunków polsko-żydowskich. Należy jednak pamiętać, że istniały także pozytywne przejawy współżycia społecznego starozakonnych i chrześcijan⁵⁴. Jednym z wielu takich przykładów jest uratowanie tonącego w rzece Opatówce Żyda przez katolików. W dowodzie wdzięczności kahał zarządził składkę na podarunki dla osób biorących udział w akcji ratowniczej⁵⁵. Musimy stanowczo podkreślić, iż zachowany

⁵⁰ G. D. Hundert, dz. cyt., s. 44.

⁵¹ M. Trojan, dz. cyt., s. 90; G. D. Hundert, dz. cyt., s. 44.

⁵² Archiwum Kurii Metropolitarnej w Krakowie, Acta Episcopalia, t. 83, p. 232–233.

⁵³ AGAD, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie. Administracja Dóbr Opatów, sygn. I/114; R. Kubicki, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 354.

⁵⁴ R. Kubicki, *Życie polityczne*, [w:] *Dzieje regionu świętokrzyskiego od X do końca XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Warszawa 2004, s. 29–30; Z. Trawicka, *Opatów miejscem obrad sejmiku województwa sandomierskiego*, [w:] *Opatów. Materiały z Sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 135; A. Kaźmierczyk, *Żydzi w dobrach prywatnych w świetle sądowniczej i administracyjnej praktyki dóbr magnackich w wiekach XVI–XVIII*, Kraków 2002, s. 219–225.

⁵⁵ AGAD, Archiwum Gospodarcze Wilanowskie. Administracja Dóbr Opatów, sygn. I/114; R. Kubicki, *Stosunki polsko-żydowskie...*,

materiał źródłowy, ze względu na swój charakter, nie oddał w pełni obiektywnie ówczesnych relacji między dwiema kulturami – polską i żydowską.

Początkowo targi opatowskie odbywały się w soboty, ale z powodu święta żydowskiego przeniesiono je na środy⁵⁶. w XVIII w. na targach końskich i zbożowych:

Wiły się wówczas thumy szlachetnych mieszczan, przybyszów z dalekich stron. Między tymi uwijającymi się dojrzyć można było zawój Persa, czapkę Ormianina, Greka, a nawet turban mieszkańca Stambułu⁵⁷.

W tym czasie miasto Opatów zamieszkiwali oprócz Polaków i Żydów także Szkoci, Francuzi, Niemcy, Ormianie, Grecy, Węgrzy, Anglicy, Włosi, Rusini, Litwini, Turcy i Tatarzy – tworząc mozaikę kulturową i religijną⁵⁸. Kupcy żydowscy z Opatowa prowadzili szeroki handel krajowy: z Sandomierzem, Krakowem, Lublinem, Zamościem, Lwowem, Rzeszowem, Przemyślem, Kaliszem, Warszawą, Toruniem, Gdańskiem, Brześciem Litewskim oraz zagraniczny: z Głogowem, Wrocławiem, Pragą, Lipskiem, Frankfurtem nad

s. 352.

⁵⁶ K. Urbański, dz. cyt., s. 52.

⁵⁷ J. Wiślicki, *Opis Królestwa Polskiego pod względem historycznym, statystycznym, rolniczym, fabrycznym, handlowym, zwyczajowym i obyczajowym*, t. 3, Warszawa 1854, s. 20. Zob. I. Schiper, *Dzieje handlu żydowskiego na ziemiach polskich*, Warszawa 1937.

⁵⁸ Z. Guldon, *Gospodarka*, [w:] *Dzieje region świętokrzyskiego. Od X do końca XVIII wieku*, red. J. Wijaczka, Warszawa 2004, s. 137; Z. Guldon, L. Stępkowski, *Udział Opatowa w wymianie towarowej w II połowie XVIII wieku*, [w:] *Opatów. Materiały z sesji 700-lecia miasta*, red. F. Kiryk, Sandomierz 1985, s. 109–117.

Odrą i Amsterdamem⁵⁹. Nawiązując raz jeszcze do pozytywnego obrazu kooperacji polsko-żydowskiej należy zauważyć, iż starozakonni w Opatowie należeli do wspólnego z rzemieślnikami katolickimi cechu⁶⁰. W XVIII w. funkcjonowały w Opatowie dwie synagogi, jedna murowana z XVI w., druga drewniana z początków XVIII wieku⁶¹.

⁵⁹ Sz. Kazusek, *z dziejów handlu żydowskiego miast województwa sandomierskiego z Krakowem w połowie XVII wieku*, „Między Wisłą a Pilicą” 4(2003), s. 30–40; E. Kizik, *Mieszczanstwo gdańskie wobec Żydów w XVII – XVIII wieku*, „Kwartalnik Historii Żydów” 3(2003), s. 431; G. D. Hundert, dz. cyt., s. 50–63; Z. Guldon, L. Stępkowski, *Udział Opatowa...*, s. 109; J. M. Małecki, *Związki handlowe miast polskich z Gdańskiem w XVI i pierwszej połowie XVII w.*, Wrocław 1968, s. 53; R. Kubicki, *Stosunki polsko-żydowskie...*, s. 349.

⁶⁰ W. Fudalewski, *Miasto Opatów podług miejscowych źródeł i podań*, Opatów 2006 (reprint wyd. z 1895), s. 35. Zob. M. Horn, *Rola gospodarstwa Żydów w Polsce do końca XVIII wieku*, [w:] *Żydzi wśród chrześcijan w dobie szlacheckiej Rzeczypospolitej*, red. W. Kowalski, J. Muszyńska, Kielce 1996, s. 17–29; S. Kazusek, *z dziejów handlu żydowskiego miast województwa sandomierskiego z Krakowem w połowie XVII wieku*, „Między Wisłą a Pilicą” 4(2003), s. 21–56.

⁶¹ Opis synagogi w Opatowie: „In the center of the quarter the Jews built as a matter of course the Synagogue and Beth Hamedrash. These were the spiritual center of the Community and the social gathering place for the townspeople. The Public Bath and the Mikva (Ritual Bath) were located in the lower part of town, on the Ivansk Road near the Well from which they drew their water supply. The Public Bath was probably destroyed in one of the various conflagrations; as children we used to play in the great open pit which was all that remained of it... The origins of the town's spiritual center, the Synagogue of Apt, date back to the sixteenth century or to an even earlier time. It is fairly certain that the Beth Hamedrash was even older than the Synagogue, though numerous restorations were undoubtedly undertaken in the course of the centuries, to repair the damage of fires. The ceiling with its massive beams rested on ancient stone walls

Tabl. II: Struktura zawodowa ludności żydowskiej w Opatowie w 1755 r.

Zawód	Liczba osób	Zawód	Liczba osób
Aptekarz	1	Łaziennik	1
Bagatelnik	1	Mącznik	1
Bakalarz	18	Melarz	7
Cieśla	1	Miernik	3
Cymbalista	1	Muzykant	1
Cyrulik	5	Mydlarz	1
Czapnik	39	Pasamonik	2
Doktor	1	Pieczętarz	3
Drążnik	2	Piekarz	13
Drżbiarz	1	Piernikarz	1
Duchowny	2	Płótniarz	7
Farbiarz	1	Pończosznik	3
Faktor	37	Puszkarz	1
Furman	5	Rabin	1
Futernik	5	Rzeźnik	4
Grzebieniarz	1	Solarz	2
Handlarz i kupiec	52	Sukiennik	2
Haftkarz	1	Strażnik	2
Introligator	1	Szklarz	1
Jutoniarz	1	Szkolnik	6
Kabaciarz	1	Szmuklerz	11
Kantor	1	Szynkarz i karczmarz	17
Komornik	2	Świeczarz	1
Korzennik	4	Tabacznik	2
Kotlarz	1	Tandeciarz	1
Kramarz	11	Tokarz	1
Krawiec	38	Wiernik	1
Krupnik	2	Zegarmistrz	1
Kuśnierz	22	Złotnik	8
Lichwiarz	11	Razem:	374

Źródło: Z. Guldon, K. Krzystanek, *Ludność żydowska w miastach lewobrzeżnej części województwa sandomierskiego w XVI – XVIII wieku*, Kielce 1990, s. 220.

Spis treści

Żydzi w Opatowie 1538-1942	5
Tłumaczenie: English Summary, [w:] Apt; a town which does not exist any more	33
Do czytelnika	33
Przedmowa	37
Miasto i okolice.	
Mosze Grinstein	38
Ludność chrześcijańska w Apt	43
Wzrost Apt	44
Stosunki z ludnością chrześcijańską	45
Okolice Apt	46
Rzeka	47
Apt – miasto i jego Żydzi.	
Jozef Rosenberg	49
Stara Synagoga	50
Miejski Bejt Midrasz	50
Górny Bejt Hamidrasz	51
Nowy Bejt Hamidrasz	52
Bejt Hamidrasz z dynastii Belz	53
Organizacje	54
Organizacja Syjonistyczna	54
Mizrachi	55
Agudas Isroel	58
Stowarzyszenie Kupców i Rzemieślników	59
Życie codzienne	59

Upadek	60	
DLACZEGO?		
Nahman Lustgarten	61	
Jak to się stało	62	
Początek wojny	63	
Niemcy docierają do Apt	64	
Odważna żydowska młodzież z wioski Planta		66
Wygnanie	66	
Treblinka	67	
Getto Zoismer	69	
Fałszywe pogłoski	70	
W obozie Lizeum	71	
Bibliografia	73	